

УДК 343(09)

Голоборотько Д. Є.
аспірант
(Класичний приватний університет)

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ТЮРЕМНИХ СВЯЩЕНОСЛУЖИТЕЛІВ (КАПЕЛАНІВ)

Проаналізовано історико-правову традицію, передумови становлення, розвитку та функціонування інституту тюремних священнослужителів (капеланів) в Україні. У хронологічній послідовності окреслено найбільш значущі події, що вплинули на формування цього інституту.

Ключові слова: тюремні священнослужителі, кримінально-виконавча система України, засуджені.

Holoborot'ko D. Ye. Stages of formation and development of the institution of prison clergymen (chaplains). The historical and legal tradition of the conditions for the formation, development and functioning of the institution of prison clergymen (chaplains) in Ukraine is analyzed. In the chronological order, the most significant events that influenced to the appearance of this institute are indicated. It was revealed that the first mention of the visit by the clergymen refers to the period of Kievan Rus. For the first time such activity at the level of the law was fixed in the codified collection "The Rights Judged by the Little Russian People". The institute of prison clergymen acquired considerable experience and final legal design in the Russian Empire. During the XIX century, the role of clergymen in the organization of prison life and the religious and moral correction of convicts is growing. The desire of the state to unite the efforts of prison clergymen and the administration to the process of educating convicts is clearly traced, while "educational work" primarily meant religious education, which was in keeping with the role of the church in shaping the morality of society. The Soviet correctional system focused on the education of convicts through labor and collective. An analysis of the church-religious situation in the Soviet period of history testifies to the fallaciousness of the state course on the destruction of religion, in particular to such an institution as the prison chapelance.

It is concluded that the accumulated historical experience of participation of clergymen in the spiritual guardianship over convicts and employees of the penal system is in demand today, but it should be used very carefully.

Keywords: prison clergymen, the criminal-executive system of Ukraine, convicts.

Постановка проблеми. Реформування кримінально-виконавчої системи України рухається у напрямку стандартів, що встановлені міжнародними нормативно-правовими актами і передбачають, у тому числі, збереження й роз-

виток особистості засуджених та повернення їх у суспільство правослужняними громадянами. У зв'язку цим особливого інтересу набуває відродження інституту тюремних священнослужителів, функція яких полягає у виконанні вищезазначених завдань.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Тема участі релігії та церкви у діяльності кримінально-виконавчої системи України не є новою. Особливо активно вона сьогодні обговорюється в церковних колах представниками тюремного душпастирства П. Основенко, К. Пантелеєм, В. Дудкою, К. Ждановим, А. Бегасом. Відповідно в їх роботах переважає релігійний підхід. Проте, роль релігійних організацій у процесах ресоціалізації та виховання засуджених, організаційно-правові форми діяльності в установах по виконанню покарань у виді позбавлення волі на науковому рівні не є дослідженими, навіть в аспекті історичного досвіду. Першими спробами у цьому напрямку стали невеликі наукові розвідки С. А. Васільєвої, О. В. Сокальської.

Метою статті є аналіз історико-правової традиції та передумов виникнення, функціонування, розвитку інституту тюремних священнослужителів (капеланів) в Україні.

Виклад основного матеріалу. На перший погляд діяльність релігійних організацій в місцях позбавлення волі є новою серед форм взаємодії кримінально-виконавчої системи й інститутів громадянського суспільства, проте даний інститут має глибоке історичне коріння та значний досвід як у світі, так і в Україні. Еволюція церковної місії серед засуджених до позбавлення волі бере свій початок з перших днів існування церкви та в'язниці.

Рання історія тюрем є сумною для християнської релігії у зв'язку з тим, що перші святі були мучениками, які закінчили своє життя в тюрмах, де утримувалися протягом певного часу, наприклад до страти (Римська імперія). Проте, атрибути, що притаманні позбавленню волі, відіграли важливу роль у становленні християнської духовності. Адже позбавлення волі з точки зору християнської догматики – це передусім аскетизм, втрата будь-яких благ, матеріальна бідність, тобто все те, чого повинен зазнати істинний християнин у служінні богу. Один з батьків християнської церкви Тертуліан у III ст. н. е. заявляє: «Тюрма для християнина, як пустеля для пророка ... навіть якщо тіло замкнене, навіть якщо плоть в полоні, то душа вільна» [1, с. 104].

З II ст. н. е. в період переслідування християн за віру серед них стало прийнято відвідувати ув'язнених. Поштовх у цьому напрямку дав Ісус у своєму пророцтві про те, що на останньому суді, тих хто відвідував в'язниці, буде зараховано до праведників. На Страшному Суді Господь Ісус Христос запитає кожного з віруючих: У в'язниці Я був і прийшли ви до Мене? (Мф. 25, 36). І від того, якою мірою ми виконаємо цю заповідь Спасителя, залежить наша вічна доля. У в'язниці Я був і прийшли ви до Мене, – скаже Бог одним, вказуючи їм вступити у спадщину уготованого їм Царства небесного. У в'язниці Я був і не прийшли до Мене (Мф. 25, 43), скаже іншим, відсилаючи їх у вогонь вічний, уготований дияволу і ангелам його. Тому серед основних

правил християнської віри, зокрема семи правил для тіла – одним з них є – ув'язненого відвідувати [2, с. 14]. а будь-яке полегшення нужденного стану засуджених, добра справа на їх користь заохочуються. Основна мета відвідування засуджених полягала не лише в полегшенні їх соціально-побутових умов життя за ґратами, а в першу чергу у сповідуванні християнських цінностей, зокрема того, що душа людини вище за тіло, відповідно, духовна місія є більш важливою, ніж матеріальна.

У перші роки вільного сповідування християнства церква збільшила своє місіонерське служіння у в'язницях. Вперше форми тюремного служіння були визначені Першим Вселенським (м. Нікея, поблизу Константинополя, сучасна територія Туреччини) собором 325 р., що заснував інститут *Procuratores Pauperum* (піклування про бідних, знедолених). Собором було визначено обов'язки священників, одним з яких був відвідувати тюрми, подавати клопотання про звільнення невинних, а у деяких особливих випадках навіть винних, забезпечувати засуджених продуктами харчування, одягом, також надавати допомогу у судовому захисті [3, с. 260].

Якщо в законах Гонорія і Феодосія (416 р.) відвідування тюрем розглядається лише як моральний обов'язок, то Юстиніан (529 р.) зводить це в обов'язок. Згідно із законодавством Юстиніана, обов'язком єпископа стає відвідування тюрми кожного тижня по середах та п'ятницях. Під час відвідування тюрми єпископом він повинен був довідуватися про причини ув'язнення, розглядати скарги засуджених. Крім того, при відвідуванні тюрем необхідно було здійснювати нагляд, щоб справи засуджених вирішувалися цивільною владою у визначені терміни [4, с. 276].

Ранньофеодальна держава Київська Русь у IX–X ст. та її закони, як відомо, зазнали значного впливу з боку візантійського кримінального права. Проте, безумовно, найбільш значущим для усього суспільно-правового життя ранньофеодальної держави стало прийняття християнства, православної віри, що прийшла на зміну колишній язичницькій системі світосприйняття. Прийняття Київською Руссю у 988 р. християнства з його світлими, прогресивними і людинолюбними ідеями, «з його гуманною теорією милосердя» [5, с. 133] мало неоціненний вплив на духовність і правову культуру. Більшість науковців вважають, що позбавлення волі саме як вид покарання, з'являється в пам'ятках права Київської Русі, в першу чергу під впливом церковних візантійських джерел. Цю нову форму приносить із собою християнська церква як один із видів церковного покарання, що пізніше почала використовувати і світська влада [6, с. 260].

Однак якщо в Київській Русі й існувало ув'язнення, то призначалося воно здебільшого по волі князя, тобто князь міг помістити злочинця до в'язниці і звільнити на свій розсуд. О. М. Богдановський, посилаючись на життя преподобного Феодосія, ігумена Києво-Печерського (30-ті рр. XI ст. – 1074 р.), говорить про те, що ув'язнень засуджених у поруби, «погребя» (як наслідок «поток») по волі князя було багато, Феодосій щонеділі роздавав їм хліб [7, с. 62]. Цей факт відноситься до середини XI ст. і є одним з перших проявів

милосердя до позбавлених волі з боку християнської церкви в Україні.

На думку І. Я. Фойницького, саме в XII ст. у Київській Русі у середовищі православного духовенства виникає практика здійснення моральної настанови та турботи про тих осіб, що «впали у злочин», яка поступово перетворилася на їх обов'язок [3, с. 260].

Увійшовши до складу Великого князівства Литовського, українські землі зберегли свою культуру, зокрема право, завдяки високому рівню його розвитку та консервативній політиці новоутвореної держави. Тому на початку цього періоду українське право майже не змінилося. Воно спиралося на здобутки періоду Київської Русі. Але поступово, зі зміною політичних, життєвих, господарських і соціальних умов, змінюється і право, зокрема, вбираючи в себе західноєвропейські впливи, що мали заступити колишні потужні впливи візантійського права. Посилення цих впливів ішло разом із зміцненням державних зв'язків Великого князівства Литовського з Польщею, що завершилося у 1569 р. Люблінською унією й утворенням нової держави – Речі Посполитої.

Починаючи з XV ст. головним суб'єктом і об'єктом української історії стає православна церква України, бо за оборону її цілості й чистоти православної віри точиться історична боротьба [8, с. 7–8]. На осередки такої боротьби перетворюються українські братства. Серед сфер діяльності українських братств, які вони взяли на себе із середньовічної європейської культури, з'явилися такі види, що ми сьогодні називаємо загальнолюдськими цінностями. Братства надавали кошти для викупу з в'язниці або полону своїх співгромадян, а тим, хто вийшов з них, давали значну суму грошей на перше обзаведення [9, с. 28–29]. Іноді братчики намагалися звільнити від страти засудженого на смерть. У 1637 р. вони викупили селянина Павла, засудженого до страти за крадіжку коня, у 90-х рр. XVII ст. надали допомогу якомусь греку з Яс, який був «тут у неволі», «волошинові невільниківі», двом полоненим – «москалеві та козакові» [10, с. 67].

У першій половині XVIII ст. у Гетьманщині було здійснено кодифікацію українського права. Як результат 15-річної кодифікаційної роботи, 8 липня 1743 р. у Глухові було підписано проект Кодексу під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ» (далі – «Права»), який науковці називають найвидатнішою пам'яткою українського права [11, с. 5]. Стосовно нашого предмета дослідження слушно навести точку зору Я. Падоха, який у роботі з історії українського кримінального права цього періоду звернув увагу на те, що поняття «злочину і кари загалом не зазнали ґрунтовних змін». Проте, існував міцний зв'язок держави і церкви, що позначилося на розумінні злочину не лише як непослуху проти державного правопорядку, але і «злодіяння», що порушує закони Божі [12, с. 61].

«Права» є першим нормативним актом, в якому йде мова про участь осіб духовного стану у діяльності пенітенціарної системи. Частина 2 артикулу 11 «О приготвленні осужденного на смерть» зобов'язувала «перед екзекуцією к осужденному приятелів его и духовних лиц допущать розкривати божест-

венні таємниці». Осіб допускати таких, що у писанні Божому розуміються, які б могли втішати, наставляти на шлях істинний, відмовляти від відчаю. Супроводжувати до місця езекуції. Визначити йому священика, який би сповідував його та вислухав [13]. Ця норма в часі збігається з настановою, що містилася в Наказі урядовому Сенату російської цариці Анни Іоанівни від 18 березня 1741 р., мати при Губернських канцеляріях священика з метою здійснення духовних обрядів для «колодників» [14]. У той час існувала практика, коли перед відправленням засудженого етапом священик виголошував напутнє слово й окропляв його святою водою.

Цікавою є також 3 частина артикулу 11 «Прав», в якій духовну особу застерігають від того, щоб «на исповеди осужденного к отговору праведно оговоренных наговаривать не должен». За нетривалий час, коли відбулася ліквідація Козацько-Гетьманської держави і вона повністю була інкорпорована до складу Російської імперії, після поширення на її території у 1783 р. загальноросійської системи адміністративного-територіального управління, змінився кардинально й підхід до участі священика в діяльності пенітенціарної системи. В роки правління Катерини II священики вже повинні були на сповіді вмовляти злочинця визнати свою провину, а щире зізнання у скоєному злочині «позбавляло від катувань та тортур» [15]. Метою сповіді визнавалося каяття та очищення совісті злочинця. Причому відмовитися від сповіді засуджених не міг. Призначені для цього священики зобов'язувалися вести спеціальні книги, в яких реєстрували, хто, коли, де був на сповіді, її зміст і повинні були надсилати відомості про покаєння вищому керівництву [16].

Законодавче забезпечення та організованість ідея морального виправлення засуджених на основі християнської заповіді відвідування в'язнів та піклування про їх душі отримала в Російській імперії, до складу якої з кінця XVIII – до початку XX ст. входила більшість українських земель.

19 липня 1819 р. відбулося відкриття громадської організації – Товариства піклувального про тюрми. В Правилах цієї організації містилися мета, завдання та функції, серед яких особливе місце відводилося релігійному впливу на засуджених. Пропонувалося вводити у тюрмах церковні служби, проводити святкові та недільні дні у «благочестивих читаннях, бесідах і молитві» [17].

У 26 травня 1831 р. зусиллями МВС і Санкт-Петербурзького комітету Товариства піклувального про тюрми було складено й розповсюджено загальноімперську Інструкцію наглядачеві тюремного замку [18]. Інструкція містила окрему 10 главу «Про церкву», яка детально регламентувала правове становище тюремних церков та порядок піклування про них (ст. 150–152), порядок відвідування арештантами церковних служб (ст. 94–108), відправлення релігійних обрядів (ст. 73–92) та правовий статус посади священика (ст. 153–160). Аналізуючи Інструкцію, можемо говорити про те, що формально священики, диякони та псаломщики увійшли до складу тюремної адміністрації, що юридично закріплено було дещо пізніше. Слід також звернути увагу на те, що Інструкція залишалася чинною до 1917 р. й входила до Зводу

законів Російської імперії у редакціях 1857 та 1890 рр., вміщувалася як додаток відповідно до ст. 96 (1857 р.) та її норми стосовно церкви та правового статусу тюремного священика були покладені в основу відповідних статей Статуту про тих, які тримаються під вартою (1890 р.).

У другій половині XIX ст. діяльність церкви помітно активізується, а статус тюремного священика отримує остаточне юридичне оформлення. Відповідно до положень закону Російської імперії від 15 червня 1887 р., священики, диякони, псаломщики, що перебували при місцях позбавлення волі, були визнані на законодавчому рівні офіційними посадовими особами й стали належати до апарату управління тюремних установ. А за посадовим окладом священики дорівнювалися до керівника установи [19]. З цього часу можна говорити про остаточне законодавче оформлення в Російській імперії самостійного інституту тюремного духовенства.

Ніби підсумок тюремної нормотворчості взагалі і стосовно інституту тюремних священиків у Російській імперії взагалі підбила Загальна тюремна інструкція Міністерства юстиції від 28 грудня 1915 р. [19]. Саме в Інструкції права і обов'язки чинів тюремної адміністрації одержали найбільш чітке закріплення. Інструкція 1915 р. на законодавчому рівні підрозділила службовців тюрми на адміністрацію (начальник і помічники) і на осіб, які перебувають при місцях ув'язнення. Такими були визнані вчителі, бібліотекарі, лікарі, фельдшери, акушерки та священики.

Інститут тюремних священиків існував в Україні до 1917 р. Події жовтня 1917 р. стали відправною точкою епохи тотального атеїзму. В ході активного законотворчого процесу перших років після революції духовна, благодійна та піклувальна діяльність церкви в пенітенціарних установах була призупинена. Радянський період воєнничого атеїзму не давав тих величезних можливостей співробітництва, що існували в дореволюційний період. У циркулярі Головного тюремного управління від 25 травня 1917 р. було закріплено, що метою ізоляції засудженого від суспільства є його соціальне перевиховання, однак релігійний елемент із системи заходів виховного впливу на засуджених до позбавлення волі був радянським керівництвом повністю виключений. Класовий підхід багато в чому будувався на негативних оцінках самої церкви, яка розглядалася як оплот пануючих, якщо не ворожих, то чужих, непридатних для радянського суспільства, політичних сил. Церква в СРСР знов, як і на початку першого тисячоліття у Римській імперії, переходить в опозицію до державної влади й стає об'єктом переслідувань та репресій, а значить її основна проповідь відбувається за ґратами пенітенціарних установ.

Відродження душпастирства у пенітенціарних установах вже незалежної України розпочалося з 1991 р., у часі легалізації релігії після років підпілля. Відповідно до Законів України «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про попереднє ув'язнення», «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання діяльності священнослужителів (капеланів) в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби

України», Кримінально-виконавчого кодексу України, а також до норм міжнародного права, в Україні протягом 1991–2017 рр. відбувається активізація співробітництва між кримінально-виконавчою службою та церквою (релігійними організаціями), яке спрямоване на забезпечення душпастирською опікою осіб, які перебувають в установах виконання покарань та місцях попереднього ув'язнення.

Висновки. Необхідно зробити, на нашу думку, важливий висновок, що з перших років існування християнства, відвідуючи засуджених апостолів та простих в'язнів язичників, християни в першу чергу проповідували вчення про Бога, обґрунтовуючи переваги християнської релігії тим, що вона надає віру, втіху та надію на вихід ув'язненим. Згідно з православним релігійним вченням, відвідування в'язниці допомагає не лише засудженим «нести свій хрест», а й тим, хто їх відвідує, боротися з власними спокусами.

Перші відомості про відвідування засуджених священнослужителями маємо з часів Київської Русі, а перше законодавче закріплення така діяльність на українських землях знайшла у «Правах, за якими судиться малоросійський народ». Значний досвід й остаточне юридичне оформлення інститут тюремних священників набув у Російській імперії. Він активно впроваджувався у практику й на українських землях. В цілому співпрацю тюремної системи і представників офіційно визнаної державної релігії (православ'я) в першій половині ХІХ ст. можна визнати такою, що склалася й юридично оформилася. Протягом ХІХ ст. зростає роль священнослужителів в організації тюремного побуту і релігійно-морального виховання ув'язнених. Чітко простежується прагнення держави об'єднати зусилля тюремної адміністрації і священників у виховному впливі на засуджених. Причому «виховна робота» того часу мала яскраво виражений релігійний характер, що в цілому відповідало загальній ролі церкви у формуванні моральності тогочасного суспільства. Навіть з часом священнослужителі перетворилися на частину бюрократичного апарату цієї системи, однак їх робота від цього не стала більш ефективною. Радянський період воєнничого атеїзму не давав тих величезних можливостей співпраці, які існували в дореволюційний період. Класовий підхід багато в чому будувався на негативних оцінках самої церкви, яка розглядалася як оплот пануючих, а то й ворожих, та далеких від суспільства, політичних сил. Радянська виправна система головну увагу приділяла вихованню засудженого через працю і колектив. Аналіз церковно-релігійної ситуації впродовж радянського періоду історії української державності свідчить про хибність державного курсу на знищення релігії, зокрема такого її інституту як тюремне капеланство.

Накопичений досвід участі духовенства в духовній опіці над засудженими та чинів тюремних установ виявляється затребуваним у наші дні. Але використовуватися він повинен дуже виважено.

Бібліографічні посилання

1. Нарышкина Н.И. Функционирование тюрем в России и Европе в X–XV вв. : сравнительно-правовое исследование : монография / Нарышкина Н.И., Головкин Р.Б. – М. : Юрлитинформ, 2013. – 184 с.
2. Короткий православно-християнський катехізис (для школи і сім'ї). – Штудгард-Цуффенгаузен : Видавництво синоду української автокефальної православної церкви на еміграції, 1947. – 47 с.
3. Фойницкий И.Я. Учение о наказании : лекции / И.Я. Фойницкий. – СПб., 1884. – 450 с.
4. Заозерский Н. О церковной власти / Н. Заозерский. – Сергиев Посад : 2 тип. А.И. Снегиревой, 1894. – 478 с.
5. Ядринцев Н.М. Условия прогресса в сфере наказания / Н.М. Ядринцев. – СПб. : Дело, 1874. – 133 с.
6. Сидоркин А.И. Лишение и ограничение свободы как наказания в византийском праве / А.И. Сидоркин // IVS ANTIQVVM. Древнее право. – 2004. – № 13. – С. 102–116.
7. Богдановский А.М. Развитие понятий о преступлении и наказании в Русском праве до Петра Великого / А.М. Богдановский. – М. : Типография Каткова и К, 1857. – 145 с.
8. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українська церква за часи Руїни (1657–1687) / І. Огієнко. – Вінніпег : Українське православне богословське товариство, 1956. – 563 с.
9. Крыловский А.С. Львовское Ставропигиальное братство : опыт церковно-исторического исследования. – К., 1904. Приложения, Тип. Императ. Ун-та Св. Владимира, 1904. – [2], XXII, [4] 314, 230 с.
10. Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. / Я. Ісаєвич. – К. : Наукова думка, 1966. – 251 с.
11. Яковлів А. Український кодекс 1743 р. «Права, по которым судится Малороссийский народ» : його історія, джерела та систематичний виклад змісту / А. Яковлів. – Мюнхен : Заграва, 1949. – 214 с.
12. Падох Я. Нарис історії українського карного права / Я. Падох. – Мюнхен : Молоде життя, 1951. – 134 с.
13. Права, за якими судиться малоросійський народ. – К. : Глобус, 1997. – 547 с.
14. Об определении священников к содержащимся при Юстиц-коллегии и Губернской канцелярии колодников, для исправления духовных треб // ПСЗ. Собрание первое. – Т. XI (1740–1743). – № 8351.
15. Об исповедании колодников во время постов и об увещании их к чистосердечному признанию в преступлении // ПСЗ. Собрание первое. – Т. XX (1775–1780). – № 14579.
16. Об увещании и исповедовании колодников и об означении в присылаемых ведомостях, сколько в который пост исповедано // ПСЗ. Собрание первое. – Т. XVII (1765–1766). – № 12312.
17. Правила для попечительного общества о тюрьмах // ПСЗ. Собрание первое. – Т. XXXVI (1819). – № 27895.
18. Инструкция смотрителя губернского тюремного замка // Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України (911–1917) / упоряд. Г.О. Радов, І.І. Резник. – К. : РВВ КІВС, 1998. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 282–305.
19. Об устройстве управлений отдельными местами заключения гражданского ведомства и тюремной стражи // ПСЗ. Собрание третье. – Т. VII (1887). – № 4593.
20. Общая тюремная инструкция 1915 г. – Петроград : Типография Петроградской тюрьмы, 1916.